

CARL SCHMITT ÉS A POLITIKAI LIBERALIZMUS

POGONYI SZABOLCS

Carl Schmitt politikumfelfogása az elmúlt évtizedek során két, egymástól homlokegyenest eltérő eszmetörténeti hagyományhoz tartozó szerzők körében élte másod- illetve harmadvirágzását. A Schmitt-renaisszánsz önmagában is érdekes, hiszen az egykor ideiglenesen a hitleri rezsim mellé sodródott jogfilozófus gondolatait a náciizmus ordas eszméit határozottan elutasító irányzatok képviselői porolták le. Bár az interpretátorok számára továbbra is elengedhetetlen Schmitt viszonyának tisztázása a náci ideológiához és rezsimhez, ma már egyáltalán nem számít gyanús szerezcsenmosdatásnak annak fejtegetése, hogy a német jogfilozófus eszméi és a náciizmus gondolatvilága között nincs szükségszerű összefüggés. De a Schmitt iránti érdeklődés ma már elsősorban nem a náciizmussal való összefüggések miatt érdekes.

A hatvanas évek óta számos konzervatív jogtudós mellett a posztmarxista baloldal jeles képviselői is hivatkozási alapként tekintenek Schmittre. Vannak, akik a kilencvenes évek baloldali liberalizmusa és a Schmitt által sokat bírált Weimari Köztársaság liberalizmusa között lényegi párhuzamot vélnek felfedezni. [DYZENHAUS, 1999:75-91; MOUFFE, 2005] A konzervatív és a baloldali hivatkozások legfontosabb érintkezési pontja a schmitti liberalizmuskritika. Dolgozatomban a gyakran obskúrus nyelvet használó schmitti jogfilozófiából kihámozható liberalizmuskritika filozófiai szempontú rekonstrukciójára teszek kísérletet. A terjedelmi korlátok miatt szükségképp leegyszerűsítő elemzés során a normatív szem-

pontokra helyezem a hangsúlyt, ami az eszme- és jogtörténeti összefüggések háttérbe szorulásával jár. Mivel elsősorban a liberalizmuskritika elméleti vonatkozásai érdekelnek, a történeti vonatkozásokra – a filozófiatörténeti és a jogfilozófiai összefüggésekre, illetve a politikai kontextusra – csak annyiban utalok, amennyiben ez az analitikus értékelés szempontjából szükséges.

A tanulmány első felében a Carl Schmitt által megfogalmazott két ellentétes irányú liberalizmuskritikát mutatom be röviden, utalva az elmélet belső ellentmondásaira. Azt állítom, hogy a liberalizmuskritika kettősége magyarázza, hogy a német jogfilozófus a liberális politikákat és normatív elméleteket más irányból bíráló kortárs posztmarxista filozófusok és a konzervatív jogelmélet képviselői körében is népszerű. Míg utóbbiak előszeretettel hivatkoznak Schmitt a liberális parlamentarizmus lényegi gyengeségéből – mindezekelőtt az antipolitikai beállítottságból – fakadó instabilitására, a schmitti kritikát felelevenítő posztmarxista radikális baloldal imperia- lizmussal és totalitárius törekvésekkel vádolja a liberális politikai elvek követőit.

A dolgozat végén kísérletet teszek a két liberalizmuskritika fontosabb állításainak vázlatos értékelésére. Bár Schmitt a Weimari Köztársaság kontextusában fogalmazta meg a liberális állam gyengeségével és instabilitásával kapcsolatos bírálatát, az észrevételek általánosíthatók, és akár a kortárs liberális társadalmakkal szembeni bírálatként is értelmezhetők. [KENNEDY, 2004:187] Schmitt kritikáját elsősor-

[Phronesis]

ban a huszadik század második felének politikai liberalizmusainak, mindenekelőtt Rawls liberális igazságosságelméletének tükrében vizsgálom. Amellett fogok érvelni, hogy a kortárs politikai liberalizmusok (szemben a szubsztantív, metafizikai alapvetésekből kiinduló liberális felfogásokkal) sokkal inkább megfelelnek a schmitti politikumfelfogás elvárásainak, mint azt a kritika fényében gondolnánk. A politikai liberalizmus ugyanis – szemben egyebek között a Schmitt által megfogalmazott decizionista államelmélettel – képes valóban autonóm, vagyis semmilyen egyéb (gazdasági, jogi, erkölcsi vagy esztétikai) szférából nem deriválható, és egyúttal stabil társadalmi intézményrendszert megalapozó politikumfogalom felmutatására.

A LIBERALIZMUS INSTABILITÁSA

Schmitt liberalizmusfelfogását a Weimari Köztársaság kudarca határozta meg. A német jogfilozófus a húszas évek parlamentáris demokráciáját a klasszikus liberális eszmék megvalósulásának tekintette. Az első világháború után kialakult rezsím egyik alapelve a politikai kérdések nyilvános és erőszakmentes vita során történő eldöntése volt. Schmitt főművének, a *Politikai fogalmának* egyik legeredetibb és legérdekesebb felvetése az alkalmazott erkölcs-, illetve gazdaságfilozófiává redukált politikumfelfogás következményeinek számbavétele. Schmitt egyebek között a politikum önállóságának felszámolásáért bírálja a politikát a gazdasági érdekek összehangolásának, illetve alkalmazott morálfilozófiának tekintő liberális államelméleteket.

Schmitt a liberális felfogást „átfogó metafizikai elméletnek” tekinti. [SCHMITT, 1988:35] A liberális politikai antropológia alapvetése szerint az ember racionális és alapvetően jó, embertársaival természete szerint szolidáris lény. [SCHMITT, 2002A:41] Amiből az következik, hogy a politikában is kialakíthatók olyan ésszerű álláspontok, amelyek mindenki számára egyaránt elfogadhatók. [SCHMITT, 1988:35] A liberális demokráciák parlamentarizmusának alapvetése szerint minden politikai vita rendezhető

procedurális eszközökkel, vagyis erőszakmentes nyilvános vita során.

Az amúgy rendkívül különböző liberális szerződéselméletek közös vonása Hobbestól és Locke-tól kezdve Rawlsig, Ackermanig, Nozickig és Dworkinig, hogy a társadalmi szerződésről a racionális önérdékkövető, más szóval „egymás érdekei iránt kölcsönösen elfogulatlan” [RAWLS, 1997A:33] felek a társadalom előtti jogaik biztosítása és érdekeik érvényre juttatása érdekében kötnek szerződést. Azért lépnek szövetségre, mert belátják, hogy ez áll jól felfogott érdekükben, hiszen életük, biztonságuk, tulajdonuk védelme és jólétük végett célszerű államot létrehozni. Különböző túlzás nélkül kijelenthető, hogy a kontraktualista felfogások kivétel nélkül játékelméleti szükségszerűségnek tekintik a korlátozott, vagyis az egyéni érdekek és jogok érvényesítésére létrejövő, világnézeti szempontból semleges államot. Amiből rendszerint az is következik, hogy az individuális érdekkalkuláción és beleegyezésen alapuló államnak mint a „magánemberek társadalmának” [RAWLS, 1997A:603-4] feladata az a társulás előtt és attól független egyéni érdekek képviselete, és amennyiben ezen túlmegegy, illegitimé válik. A liberális éjjeliórállam és a liberális szabadságjogokat a javak újraelosztásával biztosító szociáldemokrácia egyaránt instrumentális célokat szolgál.

Schmitt olvasatában az individualista liberalizmus lényegileg depolitizált, sőt, antipolitikai: céljait – a magántulajdon védelmét és az emberi szabadságjogok kikényszerítését – egyaránt az állammal szemben kell elérnie. [KARÁCSONY, 2003:28] A liberális politika ezért elsősorban alkotmányos és intézményi fékek beiktatásával törekszik az állami hatalom korlátozására. [SCHMITT, 2002I:229]

A liberális államrenddel szembeni schmitti kritika arra világít rá, hogy a konszenzuális döntésekre törekvő döntéshozás – ma azt mondanánk, a deliberatív demokrácia – megbénítja az államot, hiszen előállhat olyan helyzet, amelyben nem sikerülhet mindenki számára elfogadható kompromisszumot találni, így a politikai viták a végtelenségig nyúlhatnak.

[Phronesis]

[SCHMITT, 2002A:34] Az elhúzódo konszenzus-kereső deliberatív vita így végső soron működésképtelenné teheti az államot.

Schmitt hozzáteszi azt is, hogy a közös, konszenzuális álláspont kialakításának nem pusztán technikai akadályai vannak. Még ha az érdekek összehangolhatók is, és számos politikai kérdésben kialakítható ésszerű kompromisszum, az igazán fontos, egzisztenciális ügyekben aligha lehet megteremteni a társadalom fenntartásához szükséges együttműködést. A különböző társadalmi csoportok és rétegek céljai gyakran összeegyeztethetetlenek. [SCHMITT, 2002F:208]

Schmitt arra is figyelmeztet, hogy még ha elvben lehetséges is a különböző álláspontok - vagyis érdekek - közötti optimális egyensúly megteremtése, a kizárólag társadalomtól független, individuális érdekeket szolgáló felfogás nem tudja megalapozni a társulás stabilitását. A liberális demokrácia képtelen visszaverni a rendszer alapjait megkérdőjelező kihívásokat. [SCHMITT, 2002A:19] A liberális állam gyengesége leginkább az egzisztenciális fenyegetés során mutatkozik meg - állítja Schmitt. Akkor, ha egy külső vagy belső ellenség az alkotmányos államrend megdöntésére törekszik.

A liberális parlamentarizmus intézményrendszere lehetetlenné teszi az állam stabilitásának megóvásához elengedhetetlen barát-ellenség megkülönböztetést. [SCHMITT, 2002I:231] Schmitt egy Lorenz von Stein konzervatív jogtudóstól és államférfitől vett idézettel igyekszik megvilágítani a problémát. A *politikai fogalmában* kifejti, hogy az adott társadalom egzisztenciájának tekinthető alkotmányos rendért folytatott küzdelem nem az alkotmányos rend keretein belül folyik, hanem azon túli eszközöket - akár fegyvereket - vesz igénybe. Ha elfogadjuk a liberális alapvetést, és a

társadalmat pusztán tönnies-i Gesellschaftnak [TÖNNIES, 2004], vagyis instrumentális társulásnak - gazdasági közösségnek vagy egyéb össznépi klubnak - tekintjük [SCHMITT, 2002A:28], akkor aligha remélhetjük, hogy az ésszerű önérdék-kalkuláció alapján döntő egyének végveszély esetén hajlandóak lesznek jól felfogott érdekük ellenében, akár életük feláldozása árán, megvédelmezni az államrendet. [SCHMITT, 2002A:32,48] A stabil és erős állam feltétele, hogy a közösség tagjai képesek és hajlandók legyenek önérdékük elébe helyezni a társulás érdekeit, még akkor is, ha ehhez a legnagyobb áldozatot kell hozniuk. Schmitt szerint azonban a hősiesség önfeláldozás csak valami-

lyen az egyéni racionális érdekeket fölülíró mítosz segítségével lehetséges. [SCHMITT, 2002C:177-185] A racionális érdekkalkuláción alapuló társadalmak számára viszont a mítosz lényegileg irracionális, és mint ilyen, elvetendő. Az államot az egyéni érdekekből deriváló liberális intézményrendszer ezért végveszély esetén rendkívül sebezhető és instabil lesz. Mindaddig, míg nem jön létre olyan világgöztársaság, olyan globális alkotmányos rend, melynek sem külső, sem belső ellenségei nincsenek. Erre azonban a realista Schmitt nem sok esélyt látott. [SCHMITT,

2002A:36]

A liberális parlamentarizmusra épülő államot ráadásul nem csupán a külső, de akár a belső egzisztenciális ellenség is könnyen leigázza. Ahogyan Schmitt a *Leviatán*-könyvben a Weimari Köztársaságra utalva megjegyzi, „a pozitívista állam alapjául szolgáló liberális intézmények és fogalmak az illiberális erők fegyverévé válhatnak. [SCHMITT, 1996:74] Már a húszas évek elején, jóval a Weimari Köztársaság válságának végnapjai előtt felhívta rá a figyelmet, hogy az 1919-es alkotmány 48-as cikkelye lehetőséget teremt az elnök számára,

”
*Ma már egyáltalán
nem számít gyanús
szerecsenmosdatásnak
annak fejtegetése, hogy a
német jogfilozófus eszméi
és a náciizmus
gondolatvilága között
nincs szükségszerű
összefüggés.*
”

[Phronesis]

hogy az alkotmányos rend védelmének érdekében felfüggeszse az alkotmányt: magyarán a törvények szubsztantív céljának érdekében ideiglenesen korlátozza az alkotmány szellemének érvényesülését veszélyeztető pozitív jogot. [KENNEDY, 1988:XXX] A liberális állam paradox elveken alapul, hiszen a jogrend alapja az extralegális autoritással felruházott, a törvényes rendet kívülről/felülről felügyelő, szinte hobbesi szuverenitással bíró köztársasági elnök, aki képes az alkotmányos elveket akár a demokratikus többség akarata ellenében is megvédeni. A szintén a húszas évek elején íródott *Politikai teológia* Kelsen-kritikája is arra a gondolatra épül, hogy a jogot nem lehet pusztán formális-procedurális szabályoknak tekinteni, hanem sokkal inkább valamilyen szubsztantív normatív elv kifejezésének. Mivel a formális jog mögött meghúzódó szubsztantív célok előbbre valók a jogi procedúránál, vészhelyzet esetén a köztársasági elnöknek a normatív értékek védelme érdekében fel kell függesztenie a funkciójukat betölteni nem képes formális jogelveket. Schmitt ekkoriban még egyértelműen konzervatív jogfilozófiaként bírálja a liberális parlamentarizmust. A húszas évek közepén megjelent *A parlamentáris demokrácia válsága* második, 1926-os kiadásának előszavában kifejti, a parlamentarizmus kétségkívül a legkisebb rossz: a bolsevizmus és a fasizmus a mégoly gyenge és rosszul működő parlamentáris berendezkedésnél is ingatagabb és kiszámíthatatlanabb lenne. [SCHMITT, 2002E:192-3]

Az eredetileg tisztán jogelméleti gondolat a harmincas évek elején válik politikai szempontból igazán aktuálissá és fontossá. A szélsőjobb- és a szélsőbaloldali pártok előretörését hozó választások után kialakult patthelyzetben Schmitt az 1932-ben megjelent *Legalitás és legitimitás* című műben amellet érvel, hogy a köztársasági elnöknek fel kell függesztenie a pozitív procedurális jogot (beleértve a szólásszabadság, a gyülekezési szabadság és a *habeas corpus* jogát), ha más módon nem akadályozható meg a szubsztantív jogelveket, az alkotmányos rendet veszélyeztető erők hatalomra jutása. [SCHMITT, 2006:15] A pusztán érték-

semleges pozitív jog értelmében felfogott formális jogelvek ugyanis elvileg lehetővé teszik, hogy a legális módon – a procedurális szabályok betartásával – hatalomra jutó 51 százalék illegálisnak nyilvánítsa a kisebbségben maradó 49 százalékot. [SCHMITT, 2006:40-5] Az alkotmány ezért teszi lehetővé a formális legalitás felfüggesztésével az alkotmány normatív szellemiségének legitimitását veszélyeztető erők, egyebek között a Nemzetiszocialista Munkáspárt felosztatását. [SCHMITT, 2006:87] A schmitti olvasatban a liberális „apolitikus jogközösség” [SCHMITT, 2006:15], vagyis a parlamentarizmus és a többpártrendszer magában hordozza a szabadságot feltétlen önértéknek elismerő liberális állam bukását, hiszen a tolerancia és a szólásszabadság nevében teret enged az államrend megdöntésére törekvő egzisztenciális ellenségeknek is. Schmitt a *Politikai teológiához* írt 1931-es előszóban epésen megjegyzi, hogy a liberálisok a dogmatikus elvhűség nevében még a szabad társadalom felszámolását ígérő náciknak is hajlandók átadni a hatalmat, feltéve, hogy azok betartják a procedurális szabályokat, más szóval demokratikus választást nyernek. Schmitt még ekkor is náciellenes szellemen érvel a konzervatív *Tägliche Rundschau* hasábjain ezidőtájt publikált véleménycikkében. Kifejti, hogy a nemzetiszocialisták hatalomra jutása rendkívül veszélyes lenne, hiszen az alkotmányos rend felbomlásával járna, aminek pedig beláthatatlan következményei lennének. [SCHMITT, 1932]

A történelem a harmincas évek elején még a szélsőségek ellen felszólaló konzervatív alkotmányjogászt igazolta: a procedurális jog gyengeségét kihasználó Hitler hatalomra kerülve azonnal élt az alkotmány felfüggesztésének lehetőségével, és megkezdte a totalitárius állam kiépítését. Bármilyen háttorzongatónak és abszurdnak tűnik, az 1933. május 1-én a náci pártba belépő Schmitt azt várta Hitlertől, hogy „vezéri mivoltának erejénél fogva legfőbb bíróként közvetlenül jogot teremt” [SCHMITT, 2002I:228], magyarán felfüggeszti az államrend stabilitását megvédelmezni nem képes parlamentáris szabályokat a rend biztosítása érdekében. Schmitt kiállt a hosszú ké-

[P h r o n e s i s]

sek éjszakáján végrehajtott tisztogatások mellett, és méltatta Hitler 1934. július 13-i beszédét, abban a reményben, hogy a leszámolások helyreállítják az állam egységét, amelyet az egyre inkább önállóvá és kontrollálatlanabbá váló, már a Führer szuverenitását is gyengítő SA-különakciók is veszélyeztettek. Természetesen Schmitt nem a parlamentáris-alkotmányos procedurális jogrend restaurálását remélte, hiszen az „gátlásai és bénultságai miatt” [SCHMITT, 2002i:227] hozzájárult az állam ellenségeinek megerősödéséhez.

TOTÁLIS LIBERALIZMUS

A szabadelvű állammal és a deliberatív demokráciával kapcsolatos röviden felvázolt gondolatmenet a konzervatív, a republikánus és a kommunárius liberalizmuskritikák központi érveit előlegezi meg. [POGONYI, 2006:17-39] Carl Schmitt műveiben azonban a föntivel homlokegyenest ellentétes liberalizmusbírálat képe is kirajzolódik. Schmitt már a korai írásokban is utal rá, hogy a liberális állam nemcsak lényegi instabilitása és gyengesége miatt elfogadhatatlan. Műveiben többször megjelenik a gondolat, miszerint a liberális antipolitika a totális állam és a totális háború lehetőségét alapozza meg. [CS. KISS, 2002:274-9; GEDŐ, 2007:93; BRETTER, 2003:43-52] Ebben az olvasatban a liberális állam nem mellőzi az állam egységének megőrzéséhez elengedhetetlen barát-ellenség szembeállítást. [SCHMITT, 1933: 28-42] „[E]z az állítólag nem-politikai és ráadásul látszólag politikaellenes rendszer vagy a fennálló barát/ellenség-csoportosításokat szolgálja, vagy pedig új barát/ellenség-csoportosításokhoz vezet és nem képes elmenekülni a politikai következmények elől.” [SCHMITT, 2002A: 55]

Mint azt fentebb említettem, Schmitt olvasatában a liberális államelméletek nem tekintik autonóm szférának a politikumot, hanem az erkölcsi, a jogi és a gazdasági normativitás alá rendelik. [SCHMITT, 2002A:51; SCHMITT, 2002F: 206] A liberális felfogás a fogyasztók társulásoként, illetve az egyetemes emberi nem esetleges csoportjaként határozza meg a társadal-

mat, nem pedig sajátosan politikai célokkal rendelkező közösségként. A politika ezáltal elveszíti autonómiáját, és a gazdasági, az erkölcsi, illetve a jogi törekvések instrumentumává válik, a politikum sajátossága – vagyis az egyéb normatív szférák alapján nem racionalizálható politikai dimenziója – elveszik. A politika sikere így a politikán túli célok megvalósításával mérhető.

A politikum más szférára történő redukálása súlyos következményekkel jár. A hagyományos liberális felfogás a társadalom és az állam kettősségére épült. Ha azonban az államot a társadalom ügyvivőjének tekintjük, és mint ilyentől a társadalom gazdasági, kulturális vagy erkölcsi céljainak kielégítését várjuk, akkor ezzel valójában arra hatalmazzuk fel az államot, hogy beavatkozzon a társadalom szférájába. A szubsztantív liberális célokat követő állam így könnyen totálissá válhat, hiszen az állam végül semmilyen kérdésben sem maradhat semleges kulturális, gazdasági és szociális céljainak megvalósítása érdekében. [SCHMITT, 2002G:216] Schmitt a Weimari Köztársaság bukását így értelmezte: a liberális, depolitizált államot, amely szakpolitikai-tudományos problémának tekintette a politikai kérdéseket, felváltotta a totális állam, melyben viszont minden politikaivá vált, mert a gyenge állam nem tudott ellenállni a különböző társadalmi érdekcsoportok nyomásának. A liberális állam legitimitásának megerősítése érdekében társadalmi feladatot vállalt, előkészítve ezzel a totális politikának. Schmitt, megelőgezve a jóléti állam és az újraelosztás libertárius kritikusaival (Hayeknek, Nozicknak) egyik legfontosabb érvét, arra figyelmeztet, hogy a politikát társadalmi célok szolgálatába állító pluralista pártállam olyan totális államot alakít ki, amely „[m]inden lehetséges ügyben és az emberi létezés minden területén közbenjár, nemcsak a gazdaságba avatkozik be [...], hanem a kulturális és a társas élettel kapcsolatos dolgokba is, amelyeket egyébként szívesen mondanak »tisztán magánjellegű« ügyeknek”. [SCHMITT, 2002H:223] Vagyis az autonóm politikai akaratképzésre képtelen, depolitizált plurális állam nem ins-

[Phronesis]

tabil lesz – ahogyan ezt a schmitti liberalizmuskritika első változata sejtette –, hanem éppen ellenkezőleg, az állam korlátlan expanziójához vezet. [CRISTI, 2008; LÁNCZI, 2003]

Arról persze szó sincs, hogy Schmitt a libertárius minimális állam híve lett volna. A posztmarxista baloldal szemében Schmitt a liberális gazdaság politikai és társadalmi szerepével kapcsolatos észrevétele kedves, amelyet legalaposabban *A parlamentáris demokrácia válsága* című műben fejtett ki. Itt mintha éppen a fentiek ellenkezőjét állítaná a politikum társadalmi szerepéről. Arra hívja fel a figyelmet, hogy miközben a liberálisok a formális, jogi egyenlőség elsőbbségét hirdetik, tétlenül nézik a vagyoni egyenlőtlenséget és annak gazdasági, politikai, kulturális, szociális és egyéb következményeit, teret engedve ezzel a szociális ígéretekkel megjelenő pártok számára. Míg korábban a társadalom totális átpolitizálásáért kárhóztatta a liberális parlamentarizmust, most kijelenti, hogy az igazán erős államok hosszú távú stabilitásának alapja a nép széles rétegeinek védelme a gazdasági szempontból erősekkel szemben. [SCHMITT, 2002F:209] Ez a kritika, mint azt Schmitt is elismeri, számos ponton megfelel a marxi liberalizmuskritikának, és ezáltal kapóra jött a marxi alapokon a 60-as évek óta burjánzásnak indult baloldali identitáspolitikáknak és a radikális baloldalnak. [PICCONE-ULMEN, 2002:3-32] Más kérdés, hogy ez a schmitti kritika ellentétes a liberalizmust a társadalom és a gazdaság uralása miatt elmarasztaló a fentebb ismertetett konzervatív érveléssel.

A tömegdemokráciával, a nyilvános vitával és a liberális tökeviszonyokkal kapcsolatos schmitti gondolatok a Frankfurti Iskola, mindenekelőtt Horkheimer, Adorno, Habermas és Marcuse vonatkozó nézeteit előlegezik meg. [KENNEDY, 1986:380-419] A totalitásra törő, a társadalom egészét uralni vágyó pártok politikai monopóliumra tesznek szert [SCHMITT, 2002H:225], hogy ezután önállóan, a népakarattól függetlenül gyakorolhassák a hatalmat. Schmitt a „polypol” fogalmának bevezetésével – lényegében megelőlegezve Robert Dahl a pártdemokráciát rivális elitek közötti ver-

sengésként leíró poliarchia-elméletét [DAHL, 1972] – arra figyelmeztet, hogy „a modern tömegdemokrácia fejlődése üres formalitássá tette az érvelő nyilvános vitát”. [SCHMITT, 2002E:195] Hiú ábránd azt hinni, hogy a tömegek képesek lennének racionális politikai párbeszédet folytatni és ésszerű döntést hozni. A képviselők a nyilvános parlamenti vitában nem egymást igyekeznek meggyőzni igazukról, hanem a saját érdekcsoportjukhoz tartozó választóknak üzennek. A fontos kérdésekről a bizottságokban döntenek – zárt ajtók mögött, partikuláris és „egoisztikus magánérdekeik” alapján. [SCHMITT, 2002G:219] A liberális parlamentarizmus ezáltal ellehetetleníti a demokratikus döntéshozást: a nép akarata a pártlistás választások korában nem juthat érvényre. [SCHMITT, 2002H:225] Míg a liberális parlamentarizmus gyengeségére vonatkozó kritikában azt nehezményezte, hogy a korlátlan demokratikus akaratnyilvánítás aláássa az alkotmányos rendet, most azért bírálja a fennálló liberalizmust, mert a képviseleti rendszerben nincs esély a közvetlen demokratikus akaratnyilvánításra.¹

Az állam totálissá válása azonban nemcsak a különböző életszférák függetlenségének felszámolása és a népakarat kinyilvánítását ellehetetlenítő pártokrácia miatt problematikus, hanem komoly geopolitikai következményekkel is jár. Schmitt több helyen kifejti, hogy a politikum az erkölcs alá rendelése az ellenségkép totalizálásához vezethet. Amennyiben a politikai ellenséget erkölcsi ellenségként kezeljük, magyarán morális terminusokkal írjuk le, akkor ezzel voltaképpen legitimáljuk a totális harcot és háborút. [SCHMITT, 2002A:37] Az egzisztenciánkat fenyegető, gonosz, csúf, jogtalan és erkölcstelen ellenséggel szemben nem alkalmazhatók a hadviselésre vonatkozó hagyományos előírások. A totális ellenséggel szembeni háború nem ismerhet korlátokat: a Gonosszal szembeni harc szükségképpen keresztes hadjáratná válik. [SCHMITT, 2002B:161-2] Schmitt szerint a totális liberalizmusból a totális humanitárius háború lehetősége következik: „manapság már csak a béke nevében folytatják a legborzalmasabb háborút,

[P h r o n e s i s]

már csak a szabadság nevében valósítják meg a legfélelmetesebb elnyomást és már csak az emberiség nevében hajtják végre a legszörnyűbb embertelenséget.” [SCHMITT, 2002A:67] A liberális tolerancia csak azoknak jár, akik elfogadják a liberális erkölcsi minimumot, a többiek pedig ellenségnek – egzisztenciális ellenségnek – tekintendők. A liberálisok ráadásul hajlamosak a gazdasági vetélytársat is az emberiség ellenségének bélyegezni, amivel lényegében megteremtik a nemzetközi (kereskedelmi és emberi) jogok köpönyegébe bújtatott gazdasági imperializmus lehetőségét is. [SCHMITT, 2002A:54]

A nyugati liberális-humanista értékek nevében vívott, ám legalábbis részben gazdasági célokat szolgáló háborúval kapcsolatos schmitti gondolat a hatvanas évektől vált népszerűvé az antikolonialista és antiimperialista baloldali politikai filozófusok körében. [TECHET, 2010:78-85] A republikánus intervencionista geopolitika baloldali bírálói előszeretettel állítják párhuzamba a világot barát-ellenség kontextusában értelmező, az Egyesült Államoknak globális rendőri szerepet vindikáló neokonzervatív külpolitikát Schmitt politikumfelfogásával. [MCCORMICK, 1997] A George W. Bush által meghirdetett terrorizmus elleni háború és a demokrácia terjesztésének felvállalása óta különösen felkapottak a schmitti párhuzamok. [MOUFFE, 2005:77; NORRIS, 2005:887; BRONNER, 2005; EMDEN: 2008:110; ARDITI, 2008:12] Nem kell különösebb kreativitás hozzá, hogy az iszlám fundamentalizmus elleni háborút intézkedéseit schmitti megközelítésből értékeljük [KENNEDY, 2004:187; SAJÓ, 2004], vagy a guantánamói fogolykínzásokat schmitti keretrendszerben értelmezzük. [NORRIS, 2005:888; SCHAUERMAN, 2006:108-24; SCHMITT, 2002B:161] A törvénytelen börtönök értelmezhetők az ellenség totális erkölcsi leértékelésére tett kísérletként: a guantánamói bázison fogva tartott egyének az emberiségen kívül álló, ezáltal az emberi jogok által sem védett, megsemmisítendő bűnözőknek és szörnyetegeknek kijáró elbánásban részesültek. A radikális baloldalon újabban egyre divatossabb olvasat értelmében a liberális állam nem

gyenge, hanem túlzottan is erős: képes világnézetének és államrendjének exportjára, illetve geopolitikai hegemóniájával visszaélve gazdasági érdekszférájába hajtani szuverén államokat. A sors furcsa fintora, hogy Schmitt liberalizmuskritikája az amerikai hegemóniát, a nyugati emberi jogi normák exportját és a pluralizmust elutasító, ám a szabadpiaci kapitalizmust támogató kínai fiatalok körében is egyre népszerűbb. [LILLA, 2010]

POLITIKAI LIBERALIZMUS

A fentiek fényében egyáltalán nem meglepő, hogy a huszadik század második felében nem csak a liberális állam gyengeségét bíráló konzervatív jogfilozófusok, hanem a liberális államokat kulturális illetve gazdasági imperializmussal és kizsákmányolással vádoló posztmarxista radikális baloldal is leporolta a schmitti életművet. Ha az érvelésem helyes, Carl Schmitt munkáiban mindkét oldal található magának muníciót. Amiből persze nem következik, hogy a két liberalizmuskritika összeegyeztethető. Ha a társadalmat a racionális önértékkövető egyének szabad kooperációján alapuló, a tolerancia és a pluralizmus értékeit elfogadó, a hatalom megosztására épülő parlamentarizmus lényegileg instabil, akkor hogyan válhat a liberális parlamentarizmus elnyomóvá és totálissá?

Schmitt a *Legalitás és legitimitás* záró fejezetében röviden megemlíti, hogy a toleráns és pluralisztikus állam – a parlamentáris képviselő és a népszuverenitás eszméit vegyítő alkotmány – a feloldhatatlan hatalmi rivalizálás melegágya. Amennyiben nincs a szuverenitásnak végső és egyértelmű birtokosa, a különböző normák kijátszatók egymás ellen. A végső norma nélküli rendszert az állandó viszály jellemzi, és a szemben álló felek a politikai harcot az élet minden szférájára kiterjesztik az autoritás és legitimitás megszerzése érdekében. [SCHMITT, 2006:113-4] A liberális parlamentarizmus rendszerében nincs határozott akaratképzésre képes szuverenitás, ezért a lényegileg gyenge állam csak az egyének és korporációk támogatásával működhet.

[Phronesis]

A pluralizmussal és a toleranciával kapcsolatos eme kritikának azonban nem sok köze van a politikai liberalizmushoz. Schmitt csak alkotmányjogi aggályainak ad hangot, amikor a német alaptörvény belső ellentmondásait feltárja, és kimutatja, hogy az valójában két összeegyeztethetetlen alkotmányfelfogást tartalmaz. Amennyiben a népszuverenitás elvét fogadjuk el, vagyis a népet tekintjük törvényhozónak, akkor nem tudjuk igazolni a közakarral ellentétes alkotmányos normák szentségét. Ha viszont az alkotmány szellemét tartjuk a szuverenitás forrásának (márpedig az ellenállás jogának fenntartásával, illetve az alkotmánymódosítás minősített többséghez kötésével minden fennálló állam ragaszkodik ehhez), akkor nem tekinthetjük a népet vagy a parlamenti többséget a szuverenitás hordozójának. [SCHMITT, 2006:116]

Ez azonban egyáltalán nem ellentétes a liberális jogfelfogásokkal. A liberális gondolat az elmúlt két évszázad során számos egymással is vitában álló irányzatra szakadt, ám ezek mindegyike kiáll bizonyos alapvető normák mellett. A liberális politikai filozófiában John Locke óta általánosan elfogadott az egyéni szabadságjogok feltétlenségének elfogadása. A liberálisok hagyományosan kritikusak a demokratikus többségi elv mechanikus alkalmazásával szemben: Tocqueville, Constant és Mill egyaránt ezen az alapon bírálja a többség zsarnokságát lehetővé tevő többségi formális elvet. A huszadik századi szerződéselméletek többsége hasonló alapon utasítja el az igazságosság elveinek haszonelvű meghatározását, amikor a szabadságjogok feltétlen elsőbbségéből indulnak ki.

A liberális antropológiával és a politikum szférájának önállóságával kapcsolatos schmitti kritika sem áll meg a kortárs szerződéselmé-

letekkel szemben. A huszadik század második felének legjelentősebb politikai filozófiai elmélete, a rawlsi igazságosságelmélet célja az autonóm – tehát erkölcsi, vallási, esztétikai nézetektől független – politikai alapelvek kidolgozása. Rawls szakít a 19. századi liberális felfogásokkal, amelyek átfogó erkölcsfilozófiai rendszer és emberkép kidolgozására tettek kísérletet. [RAWLS, 2001:186] Rawls célja az, hogy a társadalmi alapszerkezetet meghatározó normákat politikaivá tegye, és ezáltal elhatárolja az élet többi területétől. Ellentétben a Schmitt által bírált univerzalista liberális megközelítésekkel, a rawlsi politikai liberalizmus nem a felvilágosodás racionális és szekuláris antropológiai alapvetéseiből indul ki. Helyette a politikai együttműködés olyan elveit szeretné lefektetni, amelyek az egymással nem összeegyeztethető világnézetű egyének békés együttélésének alapjául szolgálhat. Ezek az elvek a hívők számára is fontosak, hiszen ezek garantálják a vallásgyakorlás szabadságát.

A politikai liberalizmus értelmében vett politikai normák szükségképp függetlenek a morális, a vallási és egyéb átfogó megfontolásoktól, hiszen csak akkor lehetséges stabil állam létrehozása, ha az alapvető normákkal összeegyeztethető világnézeteket elfogadó individuumok egyaránt elismerik az intézményrendszer alapjait. Ebben a felfogásban a politikai alapelvek csak annyiban tekinthetők legitimnek, amennyiben megalapozásukhoz nincs szükségük erkölcsfilozófiai, világnézeti vagy vallásos elgondolásokra. [RAWLS, 1992:132-80] Sőt, Rawls egészen odáig elmegy, hogy a tisztán politikai normák iránti elkötelezettséget erősebbnek tartja az egyéb világnézeti meggyőződéseknél.² A politikai liberalizmus egyetlen célja ugyanis az alkotmányos demokráciák fenntartása – akár

” *A rawlsi politikai liberalizmus bizonyos szempontból inkább megfelel a politikum fogalmára vonatkozó elvárásoknak, mint Schmitt decizionista államelmélete.* ”

[P h r o n e s i s]

azon az áron, hogy az egyének módosítják egyéb szubsztantív, világnézeti doktrínáikat. Rawls egy lábjegyzetben utal rá, hogy a liberális politikai normák elfogadottá válása állt a katolikus egyház a Második Vatikáni Zsinatban kicsúcsosodó reformjának hátterében is. [RAWLS, 1997B:464. fn. 52] A politikum tehát fölülírhatja a nem politikai elkötelezettségeket és normákat.

Schmitt egyebek között azért tartotta gyengének és instablnak a liberális parlamentáris államot, mert szerinte képtelen a viták végső eldöntésére. „A liberalizmus lényege az egyeztetés, a várakozó köztesség annak reményével, hogy a végső összeütközés, a véresen döntő ütközet parlamenti vitává változtatható, és egy véget nem érő vita során a döntés végképp elnapolható.” [SCHMITT, 1992:33] A Schmitt által a politikai cselekvés ellehetetlenítésével vádolt demokratikus párbeszéd a politikai liberalizmus elméletében lehetővé teszi a politikum alapelveinek lerögzítését, és a normák értelmezésével illetve alkalmazásával megbízott testületek intézményes szabályainak kialakítását. Ha ez sikerül, a nem politikai jellegű világnézeti vita eldöntése nélkül is biztosítható az állam stabilitása. Ami egyúttal garancia lehet arra is, hogy a liberális demokrácia nem válik totálissá: ha az alapszerkezet létrehozható szigorúan politikai konszenzus segítségével, akkor nem lesz szükség vallási, erkölcsfilozófiai vitákra, és a gazdasági kérdések is függetlenné válhatnak a szigorúan politikai, tehát az alkotmány alapjául szolgáló normákról folyó vitától.

Az amerikai abortuszvita példával világítanám meg, hogy az alkotmányos demokrácia mi módon képes a feloldhatatlan szubsztantív világnézeti ellentéteket procedurális úton eldönthető alkotmányjogi dilemmává átfogalmazni. A szembenálló felek között világnézeti ellentét feszül. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy míg a keresztény világnézet értelmében a megtermékenyült petesejt erkölcsi értelemben emberi lénynek tekintendő, az abortusz legalizálásának hívei szerint az embrió még nem ember. A vallásos állás-

pontból logikusan következik, hogy a művi terhességmegszakítás gyilkosság, míg a másik álláspont értelmében az abortusz (legalábbis a terhesség korai szakaszában) műtéti beavatkozásnak tekintendő, és korlátozása ellentétes a testünk feletti önrendelkezés jogával. Az élet kezdetével kapcsolatos világnézeti vitában aligha lehetséges kompromisszumos álláspontot kialakítani, és arra sincs remény, hogy a tudomány valaha képes lesz igazságot tenni a felek között. Az alkotmányos demokrácia azonban mégis kezelni tudja a kérdést azáltal, hogy procedurális keretbe tereli. A kibékíthetetlen világnézeti vita résztvevői ugyanis kölcsönösen elismerik a vonatkozó jogi procedúrát: az alkotmány szövegének és az alkotmányosság kérdésében döntő bírói testület legitimitását. Az abortusz szabályozása körüli vita procedurálissá válik, hiszen már nem az eredeti világnézeti kérdés, az embrió emberi mivoltának eldöntése körül forog, hanem alkotmányértelmezési vitává módosul. A szembenálló felek nem az élet kezdetével kapcsolatos álláspontjukról akarják meggyőzni egymást, hanem arról, hogy álláspontjuk politikai, vagyis az alaptörvényben rögzített normákból következik. A vesztes bírálhatja a Legfelsőbb Bíróság döntését, sőt, újabb beadvánnyal is megpróbálkozhat, de a döntés legitimitását általában mégsem vonja kétségbe. Ha ugyanis vallási meggyőződése alapján illegitimnek kiáltaná ki a bíróság ítéletét, akkor az alkotmányos renddel fordulna szembe. Schmitti terminusokban ez azt jelentené, hogy *inimicus*ból *hostissz*é válna [SCHMITT, 2002A:21], és kitenné magát az alkotmányos rendet oltalmazók támadásának.

A rawlsi politikai liberalizmus bizonyos szempontból inkább megfelel a politikum fogalmára vonatkozó elvárásoknak, mint Schmitt decizionista államelmélete. Leo Strauss *A politikum fogalmáról* írt 1932-es recenziójában felhívta rá a figyelmet, hogy Schmitt a maga támasztotta elvárásoknak sem tud maradéktalanul megfelelni, és politikumfogalma a sokat bírált reduktív liberális felfogásába zuhan vissza. [STRAUSS, 1932:732-49] Schmitt a *Politikai teológiában* azt veti a liberális állam-

[Phronesis]

felfogás ellen, hogy az a politikumot esztétikai, kulturális illetve történetfilozófiai kérdéssé redukálja, és ezzel „eltűnik a politikai eszme magja, az igényes morális döntés”. [SCHMITT, 1993:34] Hasonló gondolat jelenik meg a Hitlert méltató 1934-es írásban, amelyben Schmitt elismerőleg szól a „szubsztanciális, erkölcsiségtől és igazságosságtól el nem választott jog” nevében felszólaló Führerről. [SCHMITT, 2002i:227] Ezek az idézetek arra utalnak, hogy Schmitt – miközben síkra száll a politikum autonómiája mellett, és elutasítja a politikát alkalmazott morálfilozófiának tekintő megközelítéseket – mintha maga is a morálból eredetné a politikumot. A rawlsi politikai liberalizmus egyebek között ezt szeretné elkerülni.

A liberális államelmélet stabilitásával kapcsolatos kritikára is van válasz. A politikai liberalizmus célja a politikai alapelvek tisztázásával olyan stabil, „jól berendezett” normarendszer lefektetése, amelyet az állampolgárok elismernek és amelyek érvényesítéséért hajlandók áldozatot vállalni. Rawls utal a Weimari Köztársaság tapasztalatára, amely megmutatta, hogy az elvek csak akkor biztosíthatják a társadalmi stabilitást, ha az állampolgárok elkötelezettek mellettük [RAWLS, 1993:LIX], és hajlandók áldozatot hozni a politikai közösség fennmaradása érdekében. Szó sincs arról, hogy a liberális állam polgárai kizárólag egoista megfontolásokból tartják fontosnak a társulást. A liberális politikai közösség természetesen nem szubsztantív közösség (Gemeinschaft), hiszen akkor erkölcsivallási egység lenne, nem pedig politikai társulás. Másrészt viszont szorosabb összetartozást feltételez, mint a kizárólag prepolitikai célokat megfogalmazó, önérdékmaximalizáló individuumok közötti gazdasági jellegű társulás (Gesellschaft). [RAWLS, 1993:40-3]

A liberális társadalom plurális intézményrendszerének fenntartása önmagában vett jó, nem pedig pusztán instrumentális szempontból fontos. [RAWLS, 2001:199-201] A politikai liberalizmus megengedi, hogy az állampolgárok egy része a politikai közösség fenntartását tegye meg szubsztantív (tehát nem poli-

tikai) életcéljává, önmegvalósítása központi elemévé. Olyannyira, hogy „a politikai igazságosságot az állampolgárok tekinthetik olyan célnak is, amely döntően meghatározza identitásukat”. [RAWLS, 1999A:466] A liberális politikai alapelvek mellett közös elköteleződés „társadalmi uniót” [RAWLS, 1997A:610], „polgári barátságot” [RAWLS, 1999B:327] teremt a társadalomban.³ Ez a politikai szolidaritás és közös akaratképzés biztosítja a liberális társadalmak stabilitását. Az elvek mellett ilyen elköteleződésből az következik, hogy a liberális állam polgárai képesek lesznek az alkotmányos alapelvekkel összeegyeztethetetlen nézetek ellehetetlenítésére: „a demokratikus rezsim alapelveivel” ellentétes, „ésszerűtlen, irracionális, sőt örült átfogó tanokat” elfogadó egyéneket „meg kell akadályozni abban, hogy aláássák a társadalom egységét és igazságosságát”. [RAWLS, 1993:XVI-XVII] A liberális parlamentarizmus így képes lehet az alkotmányos rendet veszélyeztető ellenséggel szembeni fellépésre. Ahogyan David Dyzenhaus fogalmaz, „a politikai liberalizmus a szó schmitti értelmében politikai”. [DYZENHAUS, 1999:83]

Eddig mindössze annyit állítottam, hogy a liberalizmussal szembeni schmitti érvek normatív szempontból nem helytállóak. De mit mond a gyakorlat? Nem vállalkozatom rá, hogy a liberális államok stabilitásával, illetve a liberális állam totális jellegével kapcsolatos kritikák átfogó empirikus cáfolatát adjam. Erre azonban talán nincs is szükség. Ha megpróbálunk gyors mérleget vonni a második világháború után megszilárdult liberális demokráciák teljesítményéről, alighanem mélyebb empirikus kutatás nélkül is arra a következtetésre jutunk, hogy Schmitt aggodalmai nem igazolódtak be.

A liberális demokráciák képesek a jog uralma mellett is élet-halál harcot folytatni az egzisztenciális ellenség ellen – ahogyan ezt a második világháború példája is bizonyítja. A két világháború közötti években a weimari kudarc miatt sokan, Schmitt mellett például Karl Löwenstein [LÖWENSTEIN, 1937:83] és Karl Mannheim [MANNHEIM, 1943] is attól tartottak, hogy a demokratikus berendezkedés képtelen

[P h r o n e s i s]

megvédeni magát az antidemokratikus szélsőségekkel szemben. A liberális demokráciák őshazájában, az angolszász országokban a gazdasági világválság és a bolsevik illetve a náci fenyegetés ellenére sem erősödtek meg a radikális szélsőségek. A Weimari Köztársaság tragikus bukása az egyetlen kivétel volt.

A liberális demokráciák alkotmányjogi szempontból is stabilabbá váltak. A második világháború óta általánossá vált az alaptörvény szellemével ellentétes szélsőséges politikai erők törvényi tilalma. Az 1949-ben elfogadott, jelenleg hatályos német alaptörvény például a demokratikus államrend megváltoztatásának minden legális lehetőségét kizárja.

A klauzula az elmúlt évtizedekben számos alkalommal hivatkozási alapként szolgált szélsőbaloldali és neonáci szervezetek felszámolására. A hidegháború idején az Egyesült Államok és Ausztrália törvényt hozott a kommunista pártok alapítása ellen.

Nem kérdéses az sem, hogy a kortárs liberális demokráciák nemcsak a legstabilabb államoknak számítanak, de egyúttal ezekben valósul meg leginkább a különböző létszférák elválasztása. Az alkotmányos demokráciák éppen a szabadságjogoknak köszönhetően biztosítják a gazdasági, a világnézeti és a vallási szférák relatív függetlenségét.

JEGYZETEK

- ¹ Bár Schmitt a liberalizmussal és a demokráciával kapcsolatos fogalomhasználata gyakran ellentmondásos és zavaros, nyilvánvaló, hogy a német alkotmányjogász tisztában volt a homogenizáló demokratikus politikumfelfogás és az egyenlőség jogi fogalmára épülő, szerinte depolitizált liberális jogfelfogás közötti különbséggel. [SCHMITT, 2002E:197-204; SCHMITT, 2002F:206; SCHMITT, 2002A:48; SCHMITT, 2002D:183-4] Jelen dolgozatban terjedelmi okokból nem foglalkozom alaposabban a kérdéssel. A schmitti gondolatokat némileg leegyszerűsítve a liberális demokrácia, vagyis a többség akaratának érvényesülését alkotmányos jogokkal korlátozó parlamentáris képviseleti intézményrendszerre vonatkozó kritikát ismertetem a belső ellentmondások tárgyalása nélkül. A kortárs liberális államfelfogás szempontjából is releváns, a liberális jogegyenlőség és a demokratikus döntéshozatal között feszülő ellentmondásokkal kapcsolatos schmitti elemzésről bővebben: [MOUFFE, 1999B:38-53; LÁNCZI, 2003; KENNEDY, 2004:187].
- ² Rawls a közkeletű félreértések eloszlatása érdekében fontosnak tartja kiemelni, hogy a politikai normáknak nemcsak a vallásos világnézetektől, hanem a szintén világnézetnek tekintendő ateizmustól is függetleneknek kell lenniük. Szó sincs tehát arról, hogy a liberális állam semlegessége az ateista eszmeiségre épülne: annyiban vallástalan, hogy nem egy átfogó világnézeti koncepción alapul, vagyis nem hivatkozhat sem vallásos, sem a világnézeti szempontból azokkal egyenértékű ateista meggyőződésekre.
- ³ Hasonló alapvetésekre épül az individuális szabadságjogok elsőbbségéből kiinduló, ám egyúttal a társadalmi kooperációt szubsztantív célként elgondoló habermasi alkotmányos patriotizmus fogalma. [HABERMAS, 1992A] A habermasi diszkurzív etika azonban a rawlsi igazságosságelméletnél átfogóbb erkölcsfilozófiai célokat fogalmaz meg. A két liberális megközelítés viszonyáról: [HABERMAS, 1992B: 109-131; RAWLS, 1992]

IRODALOM

ARDITI, Benjamin 2008: 'On the Political: Schmitt contra Schmitt'. *Telos*, 2008. 142.12.

[Phronesis]

- BRETTNER Zoltán 2003: 'Apolitika, depolitizálás, antipolitika – Carl Schmitt liberalizmus-kritikájának néhány eleme'. *Világosság*, 7–8.
- BRONNER, Stephen Eric 2005: *Blood in the Sand: Imperial Fantasies, Right Wing Ambitions, and the Erosion of American Democracy*. Lexington, Kent.: University of Kentucky Press
- CRISTI, Renato 2008: *Carl Schmitt and Authoritarian Liberalism*. Chicago: The University of Chicago Press
- CS. KISS Lajos 2002: 'Egy keresztény Epimétheusz'. In: SCHMITT, Carl: *A politikai fogalma*. Budapest: Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor
- DAHL, Robert A. 1972: *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press
- DYZENHAUS, David 1999: 'Putting the State Back in Credit'. In: MOUFFE, Chantal (szerk.): *The Challenge of Carl Schmitt*. London: Verso
- EMDEN, Christian 2008: 'Carl Schmitt, Hannah Arendt and the Limits of Liberalism'. *Telos*
- GEDŐ Éva 2007: 'A politikum fogalma Carl Schmittnél'. *Századvég*, 12. évf. 43.
- HABERMAS, Jürgen 1992A: 'Staatsbürgerschaft und nationale Identität'. In: *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp
- HABERMAS, Jürgen 1992B: 'Reconciliation Through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls' Political Liberalism'. *The Journal of Philosophy*, Vol. 92. No. 3.
- KENNEDY, Ellen 1986: 'Carl Schmitt und die „Frankfurter Schule“'. *Deutsche Liberalismuskritik im 20. Jahrhundert*. *Geschichte und Gesellschaft*, (12)
- KENNEDY, Ellen 2004: *Constitutional Failure: Carl Schmitt in Weimar*. Durham: Duke University Press
- KENNEDY, Ellen 1988: 'Introduction: Carl Schmitt's Parlamentarismus in Its Historical Context'. In: SCHMITT, Carl: *The Crisis of Parliamentary Democracy*. Cambridge, Mass.: MIT Press
- LÁNCZI András 2003: 'Carl Schmitt és a liberalizmus'. *Századvég*, 8. évf.
- LILLA, Mark 2010: 'Reading Strauss in Beijing. China's strange taste in Western philosophers'. *The New Republic*, 2010. december 30.
- LOEWENSTEIN, Karl 1937: 'Militant Democracy and Fundamental Rights I-II'. *American Political Science Review*, 31.
- MCCORMICK, John P. 1997: *Carl Schmitt's Critique of Liberalism: Against Politics as Technology*. Cambridge: Cambridge University Press
- MANNHEIM, Karl 1943: *Diagnosis of Our Time. Wartime Essays of a Sociologist*. New York: Routledge & Kegan Paul
- MOUFFE, Chantal 1999B: 'Carl Schmitt and the Paradox of Liberal Democracy'. In: *The Challenge of Carl Schmitt*
- MOUFFE, Chantal 2005: *On the Political*. London: Routledge
- NORRIS, Andrew 2005: 'A Mine That Explodes Silently: Carl Schmitt in Weimar and After'. *Political Theory*, Vol. 33 No. 6
- PICCONE, Paul – ULMEN, Gary 2002: 'Uses and abuses of Carl Schmitt'. *Telos*
- POGONYI Szabolcs 2006: 'Charles Taylor Rawls-kritikája'. *Phronesis*, 2. évf. 1. (nyár)
- RAWLS, John 1992: 'Political Liberalism: Reply to Habermas'. *The Journal of Philosophy*, Vol. 92 No. 3
- RAWLS, John 1993: *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press
- RAWLS, John 1997A: *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris. 1997a.
- RAWLS, John 1997B: 'The Idea of Public Reason Revisited'. *The University of Chicago Law Review*, Vol. 64. No. 3.
- RAWLS, John 1999A: 'The Priority of Right and the Ideas of the Good'. In: *Collected Papers*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- RAWLS, John 1999B: 'Kantian Constructivism in Moral Theory'. In: *Collected Papers*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press

[P h r o n e s i s]

- RAWLS, John 2001: *Justice as Fairness. A Restatement*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- SAJÓ András (szerk.) 2004: *Militant democracy*. Utrecht: Eleven International Publishing
- SCHAUERMAN, William E. 2006: 'Carl Schmitt and the Road to Abu Gharib'. *Constellations*
- SCHMITT, Carl 1930: 'Staatsethik und pluralistischer Staat'. *Kant-Studien*, 35.
- SCHMITT, Carl 1932: 'Der Missbrauch der Legalität'. *Tägliche Rundschau*, július 19.
- SCHMITT, Carl 1988: *The Crisis of Parliamentary Democracy*. Cambridge, Mass.: MIT Press
- SCHMITT, Carl 1992: *Politikai teológia*. Ford: Paczolay Péter. Budapest: ELTE ÁJK
- SCHMITT, Carl 1996: *The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes. Meaning and Failure of a Political Symbol*. Chicago: The University of Chicago Press
- SCHMITT, Carl 2002A: *A politikai fogalma*. Budapest: Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor
- SCHMITT, Carl 2002B: 'A partizán elmélete'. In: *A politikai fogalma*. Budapest: Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor
- SCHMITT, Carl 2002C: 'A mítosz politikai elmélete'. In: *A politikai fogalma*. Budapest: Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor
- SCHMITT, Carl 2002D: 'A modern demokrácia fogalma az államfogalomhoz való viszonyára tekintettel'. In: *A politikai fogalma*. Budapest: Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor
- SCHMITT, Carl 2002E: A parlamentarizmus és a modern tömegdemokrácia ellentéte. In: *A politikai fogalma*. Budapest: Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor
- SCHMITT, Carl 2002F: 'A fasiszta állam lényege és kibontakozása'. In: *A politikai fogalma*. Budapest: Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor
- SCHMITT, Carl 2002G: 'Fordulat a totális állam felé'. In: *A politikai fogalma*. Budapest: Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor
- SCHMITT, Carl 2002H: 'A totális állam továbbfejlődése Németországban'. In: *A politikai fogalma*. Budapest: Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor
- SCHMITT, Carl 2002I: 'A Führer oltalmazza a jogot'. In: *A politikai fogalma*. Budapest: Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor
- SCHMITT, Carl 2006: *Legalitás és legitimitás*. Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor
- STRAUSS, Leo 1932: 'Anmerkungen zu Carl Schmitt, Der Begriff des Politischen'. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. Tübingen, 67. Band, 6. Heft, August/September
- TECHET Péter 2010: 'Chantal Mouffe és Carl Schmitt'. *Korunk*, 21. évf. 12. sz.
- TÖNNIES, Ferdinand 2004: *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat
- KARÁCSONY András 2003: Carl Schmitt antropológiájáról. *Századvég*, 8. évf.